

Om denne Fortolkning af Aalborgs Privilegier, der, hvad det 4 Miles Frihedsdistrikt angaar, gjaldt Byens Handel, er rigtig, turde være tvivlsomt; og i hvert Fald berettigede det jo ikke til voldeligt Overfald paa en intetanende By, og fra Aalborgs Side var der ikke sket offentlig Kundgørelse i Nibe af Udskrivningsordren.

Birkefogden i Nibe turde ikke kende i Sagen, men henviste den til Landstinget; da imidlertid hverken Justitsprotokollen eller Dombogen for Viborg Landsting 1676 er bevaret, kan Sagens Udgang ikke oplyses ad denne Vej, og i Danske Kancellis Arkiv er intet fundet om den.

4.

**Ældre danske Søbøger og Søkort og Johs. Knudsens
Studier over disse.**

Af Johannes Steenstrup.

1. Det er glædeligt, naar et Omraade, som hidtil har været lidet dyrket, bliver taget op til grundig Undersøgelse, ikke mindst, naar Resultatet af Studierne bringer meget nyt frem og viser Danskes Virksomhed og Bestræbelser i Fortiden. Efter at for Landkortenes Vedkommende vor Viden var bleven saa betydningsfuldt udvidet ved Skoleinspektør P. Lauridsens, og Bibliothekarerne Bjørnbos og Carl S. Petersens Undersøgelser, var det paa Tide, at vore Søkort toges til Behandling, og det er cand. mag. Johannes Knudsens Fortjeneste ved en lang Række Afhandlinger og ved Udgaver af ældre Kortværker at have beriget vore Kundskaber om disse.

Den, som vælger et saadant Omraade til Studium, maa nødvendig tage et fælleseuropæisk Standpunkt, intet Land kan studeres enkeltvis, Havet er den alfare Vej for alle, det ene Folk optager Erfaringer og følger Vejledninger, som andre Nationer have erhvervet. J. Knudsen, som tidligere i populære Arbejder har behandlet Dele af Geografiens og Opdagelsernes Historie (Søvejen til Indien, 1901, Den danske Ishavsfarer Jens Munk, 1902), har i Tidsskrift for Søvesen 1913 meddelt

Skildringer af „Lodsbøger i Oldtiden og Middelalderen“, „Nogle Hovedpunkter i Nordeuropas Kartografi“, ledsaget af Afbildninger og Kort, men især er der Grund til at lægge Mærke til Afhandlingen: Den nedertyske „Seebuch“. Denne Søbogs yngste Bestanddele ere fra Dronning Margretes Tidsalder; de ældre Lag skyder J. Knudsen vist lidt for langt tilbage i Tiden ved at gøre dem mindst et helt Aarhundrede ældre¹). Han gennemgaar nøjagtigt alle de Dele af den mærkelige Bog, som vedrøre Havene omkring Danmark, Nordsøen, Skagerak, Kattegat, Belterne og Østersøen. Han sammenholder alle de opgivne Kurser og Anvisninger med de virkelige, og han paaviser, hvad Vestersøen og Skagerak angaar, hvor mange af dem der er urigtige. Især er det en Fejl ved alle disse Anvisninger, at Jyllands Vestkyst, der gaar lige i Syd-Nord, bøjer sig ud mod Vest (altsaa NNV), og denne Fejl gaar over paa Søkortene fra det 16. Aarh. Man kunde spørge, om denne Fejl ikke var opstaaet ved en mangelfuld Opmærksomhed for Kompassets Misvisning, men denne Forklaring slaar ikke til, og man synes langt snarere at have anvendt en fast Korrektion. Følger man derimod Kurserne og Forskrifterne i Farvandene fra Skagen til Østersøen gennem Store Belt, vil man se, at i dette af farlige Rev og Grunde saa opfyldte Farvand er Anvisningen bogstavelig rigtig og vil kunne følges den Dag idag, og Kursen er her angivet retvisende, altsaa med Anvendelse af den faste Korrektion.

Derimod forholder det sig anderledes med Forskrifterne om Sejladsen fra Skagen ned til Sundet og ligesaa med Kursen over Østersøen. Her har Falsterbo Rev faaet for lang en Udstrækning mod Sydvest, og Østersøen er gjort for smal. Men Hovedresultatet bliver derfor, at „Seebuch“ er opstaaet efter Haanden ved en Sammenføjning af forskellige Kursforskrifter, og at enkelte af de oprindelige Skipperoptegnelser have været særdeles nøjagtige, andre derimod mindre gode, men at iøvrigt mange af de forefundne Fejl skyldes Afskriverne.

¹) K. Koppmanns Udgave af Das Seebuch 1876; W. Behrmann, Über die niederdeutschen Seebücher des 15. u. 16. Jahrhunderts 1906.

2. I en Afhandling „De første trykte Lodsøger over de nordiske Farvande (1532 og 1541)“ (T. f. Søvæsen 1913) redegør Knudsen for nogle gamle Søbøger, der ere de eneste, som endnu ere tilbage fra de utvivlsomt i mange Oplag trykte Sejlforskrifter. Den ældste af disse Bøger foreligger i et defekt Eksemplar i det kgl. Bibliotek i Bruxelles, og det geografiske Selskab i Amsterdam har sat Knudsen i Stand til at udgive den paany¹⁾. Noget nyt i disse Bøger er Oplysningerne om Afmærkningerne ved Hjælp af Stokke, Baaker og Tønder, hvad der ikke omtales i „Seebuch“, i alt Fald ikke i de Dele deraf, som behandle de nordiske Farvande.

3. Paa det Kgl. Bibliothek findes en Bog af Laurentz Benedicht, der udmærker sig ved sit ejendommelige og skønne Ydre og ved de mange Træsnit, den indeholder dels i Teksten selv, dels anbragte paa lange Sedler (den længste endog 75 cm lang), der ere indklæbede i Marginen paa vedkommende Sted. De nydelige Træsnit vise os paa en grandgivelig Maade Kystlinierne, som de ses fra Søen, Landfortøningerne med deres Mærker, Møller, Taarne, Træer osv. Bogen hedder: „Søkartet offuer Øster oc Vester Søen, prentet i Kiøbenhaffn aff Laurentz Benedicht 1568“. Denne Bog, hvoraf et andet Eksemplar findes paa Søkortarkivet, har nu Tidsskrift for Søvæsen med Understøttelse af den Hjelmstjerne-Rosencroneske Stiftelse udgivet paany ved J. Knudsen (1915), der har ledsaget den med Indledning og Oplysninger. Vi staa her ved det første Forsøg, der i Danmark er gjort paa at give den dansk-norske Sømandsstand et Hjælpemiddel i Hænde til at finde Vej i de hjemlige Have og langs Europas Kyster indtil Indløbet til Middelhavet. Den dygtige Bogtrykker L. Benedicht har til sit Arbejde benyttet nederlandske Lodsøger af den foran angivne Art, men deres Oplysninger har han yderligere forøget ved Bistand af en gammel Sømand, der har faret til Søs i 50 Aar, og ved Hjælp af andre forfarne Sømænds Optegnelser, hvorved ikke mindst Billedmængden er bleven forøget.

¹⁾ De Kaert vander Zee van Jan Seuerszoon (1532). 1914.

Den foreliggende nye Udgave er meget smukt udstyret, Fortoningerne ere trykte i Teksten, kun de længere af dem have maattet anbringes paa en særlig Tavle. J. Knudsen har ledsaget Bogen med alle fornødne Oplysninger til Vejledning om de anvendte Sømandsudtryk, gamle Afstandsangivelser og Maal, Forklaringer af de ofte saa vanskeligt forstaaelige Stednavne¹⁾ og Liste over dem. Jeg kan ikke tro andet, end at denne Udgave af Bogen vil vække ny Opmærksomhed for det mærkelige Værk, der hidtil ikke er blevet benyttet som det fortjente og som dog sikkert vil kunne give mange Oplysninger om topografiske Forhold, Kystliniens Form og Landets Udseende i det 16de Aarhundrede.

Ved Læsning af „Søkartet“ studser man ved at se, at et Fyr som Vejledning for Sømanden kun anføres to Gange; ved Maas nævnes en „Fierbod“, og en anden „Fierbod“ fandtes ved den gravede Indsejlingskanal ved Cayeux Syd for Mundingen af Somme. Vi véd dog, at der paa den Tid fandtes et Blusseri paa Dragør, som dog kun var tændt under Høstfiskeriet²⁾, og at der nyligen var bleven indrettet Fyrlamper

¹⁾ Som Eksempel paa, hvilken gradvis Forvanskning de i Søbøgerne og paa Søkortene anførte Navne kunne undergaa, kan anføres, at Knudsen nu har paavist, at „Lakeley“, som er „et højt Land, og man kan se det over Skagen, naar man kommer Vesten fra“, er opstaaet af Flade Kirke, der ligger paa de langstrakte Højder mellem Sæby og Frederikshavn. — „Orundeby“ paa Djursland, som Knudsen ikke har kunnet forklare, er vist Aalsrode By, der noget fra Kysten ligger paa en Højde, hvis Skraaninger strække sig umiddelbart til Havet, „Kalkgrunden“ ligger ikke fjernt derfra. — „Kil“ ved Læssø, som Knudsen tidligere fandt gaadefuldt, har han nu rigtigt forstaaet som det hollandske (ogsaa jydsk) Ord for Sejlløb, Rende; „Kil“ burde derfor flyttes fra Registret over Stednavne til Listen over Ordforklaringer.

²⁾ Om vort ældre Fyrvæsen kan henvises til Afhandlinger af C. D. Bloch i Tidsskrift for Søvæsen 1898, V. A. Secher i Samlinger til jydsk Historie og Topografi, 3. Række II. — Om Fyr ved andre Rigers Kyster henvises til E. Daenell, Die Blütezeit der deutschen Hanse II, 363, W. Vogel, Geschichte der deutschen Seeschiffahrt I, 528 ff., og i Hansische Geschichts-

paa Skagen, Anholt og Kullen, om de end ofte bleve mangelfuldt passede. Særlig maa man undre sig over, at der intet nævnes om et Fyr ved Skaanes Sydpynt, thi det hedder sig jo, at Kong Valdemar Sejr skal have bygget et Fyrtaarn ved Falsterbo¹⁾. Man bliver imidlertid betænkelig ved denne Efterretning, da paa dette Tidspunkt et Fyr ellers ikke er omtalt i Nordeuropa; kun fortælles det, at der fra Oldtiden fandtes et Fyrtaarn ved Boulogne, som Karl den Store lod tænde paany. Naar Kejser Frederik II i sit Privilegium for Lübeck 1226 overdrager Byen en Grund, hvorpaa Havnens Tegn (*signum portus*) staar, er her jo intet udtalt om, at dette Vartegn indeholdt et Lys. Et virkeligt Fyrtaarn nævnes 1286, da Hamburgerne have Plan om at rejse paa Øen Neuwerk ved Cuxhaven et Mærke med stadigt brændende Ild, men dette Forsæt kom ikke til Udførelse, Taarnet blev først rejst en Snes Aar senere, og kun som Vagttaarn og Sømærke kom det til at tjene. Naar Abbed Peter af Hiddensee 1306 tillader, at Stralsunds Borgere dér paa Øen maa indrette en Lygte (*lucerna*), som skal brænde gennem Vinteren, er det for at vejlede om Farvandet ind til Stralsund²⁾, ligesom en Lygte ved Travemünde skal angive Vejen ind ad Trave (*custos lucerne* nævnes 1316—38). Det vil ses, at her er Tale om beskedne Havnefyr³⁾, og saa findes de endda først et Par Menneskealdre efter Valdemar Sejrs Tid.

blätter 1907, K. Ferber i Zeitschrift des Vereins f. Hamburg. Gesch. XIV, A. Hiebel i Mitteilungen der geogr. Gesellschaft in Hamburg XXIII, Fr. Techen i Hansische Geschbl. 1906.

¹⁾ Saaledes i Danmarks Riges Historie I, 840. Den følgende Undersøgelse vender sig derfor baade mod andres og mod min egen tidligere Opfattelse.

²⁾ Daenell l. c. II, 363 og Vogel l. c. 529 hensætte denne Lygte til Zingst i Pommern, men Aktstykket, der er trykt hos Fabricius, Urkunden z. Geschichte des Fürstenthums Rügen IV, Nr. 358, bestaar af to Dele, 1. Overdragelse af en Eng paa Zingst, 2. Indretning af en Lygte paa Hiddensee. Det er jo muligt, at Stralsunderne ogsaa vilde sætte et Fyrllys paa Zingst, men derom staar der intet. Saaledes synes Brevet ogsaa forstaaet af Fabricius, ligesom Techen l. c. 301 har denne Tolkning.

³⁾ Der maa sikkert stærkere end det hidtil er sket — Techen l. c.

Under disse Forudsætninger bliver man mistænksom overfor Kong Valdemars Brev. Det er en Kundgørelse for Lybek om, at han efter Anmodning af Prædikebrødre og af Kærlighed til alle Købmænd tillader, at der paa Falsterbo maa rejses et Mærke til Vejledning¹⁾, et Vartegn, ja han siger alle dem Tak, som ville yde Hjælp til en saa from Gerning. Han tager dette Mærke i sin Beskyttelse, saa at ingen maa vove at nedbryde eller ødelægge et Værk, der er rejst med saa stor Udgift og Møje (*multis expensis et laboribus*)²⁾, netop paa samme Maade som Beboerne af Landskabet Wursten ved Weser tage Taarnet i Neuwerk i Beskyttelse, der er bygget *multis laboribus et expensis*. Der nævnes i Kong Valdemars Brev intet om Lys eller Lygte, ikke heller noget om Ildens Vedligeholdelse eller en Fyrmester. I en Tilføjelse til Brevet, efter at dets Besegling er omtalt, giver Kongen Lov til, at man maa hugge

er dog inde paa den rigtige Vej — skelnes mellem de forskellige Indretninger for Søfarende. Saaledes henviser Daenell l. c. II, 363 til, at Borggreve Albrecht af Seeland 1280 rejste Fyr i Maasmundingen ved Briel (v. d. Bergh, Oorkondenboek van Holland en Zeeland I 2 Nr. 408), men her er Tale om to „viereberghen“, hvad der synes svare til den „Kulbakke“, som nævnes paa Falsterbo i en senere Tid og hvor et Fyrblus var tændt (Schäfer, Das Buch des lübeckischen Vogts XIII, XXIII). Endvidere anfører Daenell et Aktstykke hos v. Mieris, Groot Charterboek III, 499, men her er kun Tale om et Sømærke („een landteeken“).

¹⁾ „Signum discretivum“ kan ikke (som i Jydske Samlinger 3. R. II, 332) oversættes ved „et beskedent Mærke“; det er et adskillende Tegn, et Skelne-Mærke.

²⁾ Woldemarus . . notum facimus, quod . . indulgemus in Falsterbode fieri signum aliquod discretivum pro vitando periculo navigancium . . Ut autem opus huiusmodi post quia multis expensis et laboribus fuit consummatum inviolabile perseveret, inhibemus districtius omnibus in nostro dominio constitutis sub obtentu gracie nostre, ne quis illud ausu temerario palam vel occulte infringere audeat vel vastare, et super his presentem paginam conscripsimus, sigilli nostri munimine roboratam. Ceterum pefatum opus favore debito prosequi cupientes ligna ad hoc necessaria in regno secandi liberam concedimus facultatem. Dipl. Suecanum I, 687.

Tømret til dette Vartegn (ikke Brændsel til en varig Ild) i hans Rige. Det er en Begunstigelse af samme Art som naar de sachsiske Hertuger 1299 tillade, at de, som bygge Taarnet paa Neuwerk, maa tage Stenene dertil i Hadeln eller andensteds i deres Besiddelser¹⁾. Det skal endnu tilføjes, at der heller ikke senere i Middelalderen nævnes et Fyr ved Falsterbo.

4. I det 16de Aarh., især i dets sidste Del, begyndte man i Holland at stikke Søkort, hvilke ogsaa i høj Grad benyttedes af de Danske. Men de kunde naturligvis ikke blive tilfredsstillende, saa længe der ikke var foretaget en virkelig Opmaaling af vore Farvande. Først i Slutningen af det 17de Aarh. naaede vi til en virkelig Opmaaling af et større Farvand, og det er J. Knudsens Fortjeneste at have belyst dette nærmere. Han har i en Afhandling i Tidsskrift for Søvæsen 1916 „Det første Blad af den danske Søopmaalings Historie“ bestemt mindst 4 i Søkortarkivet bevarede Kort over Øresund som hidrørende fra Jørgen Dinesen Oxendorph, der 1687 blev Navigationsdirektør og som er bekendt som Leder af Landmaalingen og Matrikuleringen ved Indretningen af Kristian Vs Matrikel. Knudsen har ogsaa ved fremdragne Aktstykker kunnet paavise, med hvilke Instrumenter, Kompasser, Maaleapparater og øvrige Hjælpemidler J. Dinesen har arbejdet. Hans Kort maa siges udførte paa en overordentlig tilfredsstillende Maade, men der var opstaaet en genial Mand paa dette Omraade, som lod dem vederfares en skarp Kritik, og Regeringen fandt det rigtigt alene at lade Jørgen Dinesen virke for Navigationsundersøgningen.

5. Denne Stormand indenfor den danske Kartografi var Jens Sørensen. Man har længe været klar over, at der i hans Arbejder forelaa noget for sin Tid ypperligt og for senere Tider meget lærerigt; skjønt de aldrig bleve udgivne, hvad Regeringen ikke turde vove sig til for ikke at give Fjender Vejledning, have de været jævnlige benyttede ved Studier. Nu

¹⁾ Hansisches Urkundenbuch I, 445.

har ved Carlsbergfondets Bistand 26 Kort af det hele Materiale kunnet udgives. Godsejer J. Estrup, som i længere Tid med varm Interesse har studeret J. Sørensens Gjerning og som har skrevet hans Biografi i *Biografisk Lexikon*, har forsynet Værket med en Levnedsskildring af Manden, J. Knudsen har givet en Fremstilling af ham som Kartograf og besørget det hele straalende Atlas med F. Hendriksens fortrinlige fototypiske Gen-givelse af Kortene¹).

Jens Sørensen, hvis Fader var fra Bornholm, var født i Blekingen 1646; han var Kjøbmand og forblev, efter at de skaanske Provinser vare afstaaede, en Snes Aar under den svenske Konge, men i den skaanske Krig gjorde han Kong Kristian Tjenester, og han fik ved hans Hjælp en Gaard i Køge. Her drev han Handel, men han modtog tillige fra 1689 en Understøttelse til at kortlægge de danske Farvande, 1695 blev han Søkortdirektør, og fra 1713 var han bosat paa Kristianshavn.

Allerede det første Kort i denne Samling, Oversigtskortet over Danmark, vil vække Opmærksomhed hos alle, i den Grad er det sikkert i sin Tegning og mærkværdig korrekt i sin Helhed som i Enkeltheder. Naar han betegner de to Hertugdømmer som „Holstein“, benytter han en da ofte forekom-Benævnelse. Man undrer sig over at finde Nørrejylland skilt fra Slesvig ved en bred Strøm fra Kolding til Vestkysten. Her har J. Sørensen, der hørte hjemme paa Søen og ved Kysterne, været vildledet af den fabelagtige Aa, som kendes fra ældre Kort fra 16.—17. Aarh., eller han har villet markere Kongerigets Grænselinie mod Hertugdømmerne. Man ser desuden af andre af hans Kort, at det har havt grafiske Vanskeligheder at fremstille saa smalle Vandløb; Trykkevælde Aa er bleven for drabelig, ligesaa den lille Rende, som endnu den Dag idag skiller den Halvø, hvorpaa Skanør og Falsterbo ligge, ud fra det øvrige Skaane.

Et Vidnesbyrd om, hvor tidligt J. Sørensen havde Øjnene med sig, foretog Maalinger og gjorde lagttagelser, vil man

¹) Danske Søkort af Jens Sørensen (1646—1723). Med dansk og engelsk Tekst. Udgivne af J. Knudsen. 1916. Folio.

finde i to Kort over Kalmarsund og over Karlskrona. Han redegør selv for, hvorfra han har sin Viden. 18 Aar gammel var han med sin Fader paa Sejlads fra Sølvitsborg til Stockholm, 5 Aar senere førte han selv sin Faders Skib paa denne Rute, og 1684 og 1685 sejlede han paa 2 Farter frem og tilbage ad denne Vej, „maalte Kalmar Stad langs og tværs og i alle Maader alle Ting observerede og aftegnede“!

Sammenlignet med vore moderne Søkort have J. Sørensens Kort den store Ufuldkommenhed ikke at have noget Gradnet og ikke at hvile paa nogen astronomisk Stedbestemmelse, ligesom de heller ikke have fulgt nogen Projektionsmaade. De ere byggede udelukkende paa Kompasspejlinger; det er det misvisende Kompas, der fulgtes — Misvisningen var da o. 11° vestlig — ikke heller er der taget Hensyn til Misvisningens forskellige Størrelse paa de forskellige Steder i Landet. Dernæst ere de byggede paa Maalinger af Afstande eller Gisninger om dem. Men J. Sørensen havde ikke alene et udmærket Skøn, han var en nøjagtig Maaler. Han havde opfundet den saakaldte Milevogn, d. v. s. en Vogn, hvor en Klokke var sat saaledes i Forbindelse med Hjulene, at den ringede, hver Gang de havde gjort et bestemt Antal Omdrejninger og saaledes en vis Vej-længde var tilbagelagt, han kunde derfor sidde i Vognen, aftælle Klokkeslagene og paa den Maade udregne, hvor langt han havde kørt. Men J. Sørensen benyttede endvidere Maalebaand, han drog ud paa de islagte Vande for at maale Afstanden fra Kyst til Kyst, han kaldte Fiskere, Lodser og stedkendte Mænd for sig for at udspørge om alt, hvad der kunde være til Vejledning for Søfarten.

Det er paa denne Maade, at J. Sørensens Kort — og han har vel udført henved hundrede — ere blevne saa nøjagtige og saa indholdsrige. I den foreliggende Samling findes saaledes et Kort over Thurø, som det vil være værdt at sammenholde med den her i Tidsskriftet (3. R., I) givne topografiske Beskrivelse af denne Ø, tillige med de ledsagende ældre og nyere Kort, og se, hvad deraf kan læres, til Eks. om Skovenes Udstrækning. Endelig kan som endnu en god Egen-skab ved Kortene nævnes den korrekte Skrivemaade af Navnene;

paa et Punkt mærker man dog hans lange Ophold i de østlige Provinser eller i de svenske Omgivelser, nemlig naar han skriver *Siollenæs, Sielsior, Siær* og lign.

Desværre var J. Sørensen af et „bizart Humeur“, i høj Grad paastaaelig og trættelysten, idelig laa han i Kævl og Processer, ja man maa vel betegne hans Sindstilstand som stundom unormal. Det er derfor til stor Ære for Regeringen, at den bar over med dette, og at den holdt sin Haand over den udmærkede Embedsmand til det sidste. Hvordan J. Sørensen var i Stand til endog at sætte Ole Rømer til Vægs, vil fremgaa af hans Optegnelse: „Anno 1689, d. 1. Juni, var jeg inde paa Kongens Gemak med 5 Karter og da første Gang kom i haard Disput med Rømer ved Kongens Bord udi Kongens og 17 Herres Overværelse og Paahør; min trofaste Gud hjalp mig, jeg vandt hannem over til hans Spot. Dermed nu blev Jørgen Dinesens ganske Kommission dæmpet, omstødt og ikke mer hannem eller hans Kart der udi estimeret“.